

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik :
onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom**
Westerman, J.

Citation

Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44809> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen

Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Issue Date: 2016-12-08

Samenvatting

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: Onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

De **Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik** behoort tot de meest aansprekende middeleeuwse bouwwerken van de Lage Landen. Sinds 1999 staat de kerk op de lijst van werelderfgoed van de UNESCO. De huidige kerk is grotendeels in de 12de en 13de eeuw tot stand gekomen. Met de bouw van het rijzige koor, opgetrokken in de Franse koninklijke vormentaal die algemeen als “gotisch” wordt bestempeld, werd begonnen in 1242. Het huidige schip en het door vijf torens bekroonde transept, behoren bij de kathedraal die in de 12de eeuw verrees. Deze kerk werd gebouwd in een periode, waarin het bisdom Doornik een turbulente tijd doormaakte alvorens in 1146 na eeuwen weer een eigen bisschop te krijgen. De verschillende bouwplannen voor de 12de-eeuwse kathedraal en de vormen die voor het gebouw gekozen werden, blijken nauw gelieerd aan deze historische omstandigheden. Over de bouwgeschiedenis, de historische context en de betekenis van de Doornikse kathedraal en haar bouwvormen gaat deze studie.

I De bouwgeschiedenis van de 12de-eeuwse kathedraal

I.1 Het eerste concept

Omstreeks 1100 begon het kathedraal kapittel in Doornik met de bouw van een geheel nieuwe kathedraal. De moederkerk van het bisdom Doornik kende toen al een lange geschiedenis. Opgravingen hebben uitgewezen dat er sinds de 5de eeuw een reeks achtereenvolgende kerkgebouwen op de plaats van de huidige kathedraal heeft gestaan. Terwijl de eerdere kerken die onder het schip zijn aangetroffen steeds in belangrijke mate voortbouwden op hun voorgangers, betekende het nieuwe 12de-eeuwse kerkgebouw vooral een nadrukkelijke breuk met het verleden. Door een algehele ophoging van het bouwterrein met meer dan twee meter werd de weg vrijgemaakt voor een nieuwbouwproject dat in schaal en omvang alle voorgangers overtrof. Het eerste concept van de nieuwe, 12de-eeuwse kathedraal bestond uit een kruisbasiliek met een tweetorenfaçade in het westen en een groot, door een vieringtoren bekroond, transept aan de oostzijde. Hoe het koor van deze kerk eruit had moeten zien, blijft onbekend. De 12de-eeuwse kathedraal, opgetrokken in Doornikse kalksteen uit de plaatselijke steengroeves, werd gebouwd van west naar oost. Waarschijnlijk speelde daarbij een rol dat de nieuwe westpartij ten westen van de 11de-eeuwse voorganger kwam te liggen, zodat het bouwen al kon beginnen zonder dat de oude kerk direct geheel moest wijken.

I.1.1 Van tweetorenfaçade naar een eenvoudige westgevel

De in de 12de eeuw gerealiseerde westpartij, voltooid omstreeks 1120-1130, had niet de vorm die de opdrachtgever voor ogen stond toen met de bouw ervan werd begonnen. De structuur van het lagere deel ervan met dikkere muren, een zwaardere geleding, kleinere vensters, de toepassing van gewelven op het niveau van de galerij en de manier waarop de trappen zijn ingepast in het ontwerp duiden namelijk op een aanvankelijk geplande tweetorenfaçade. Deze westpartij zou dan het volgende uiterlijk moeten hebben gekregen: een middendeel van dezelfde hoogte als de huidige façade met aan weerszijden een toren op vierkante grondslag. Vanaf het zolderniveau van de galerij werd het idee van de tweetorenfaçade echter verlaten.

In het inwendige zijn de ruimtes in de westpartij op het niveau van de zijbeuken en de galerij ook duidelijk afgebakend van het schip. Het was de bedoeling om de westgalerij, die als een loge op het schip uitkijkt, door een boogstelling te omkaderen. Boven het galerijniveau koos men ervoor

de inwendige wandgeleding op dezelfde wijze vorm te geven als die van het aangrenzende schip. De westfaçade had in de as een dubbelportaal, dat een gebeeldhouwde bekroning kende, waar echter maar weinig van bekend is.

De uiteindelijk gerealiseerde westfaçade werd aanzienlijk eenvoudiger. Aan weerszijden van een centraal geveldeel dat geflankeerd wordt door ronde traptorens, bevinden zich de lagere zijdelen die corresponderen met de zijruimtes en galerijen. De hoofdcontour van de gevel volgt de doorsnede van het erachter liggende schip. De huidige façade is het resultaat van talrijke bouwprojecten door de eeuwen heen en sterk bepaald door de 19de-eeuwse “restauratie”. Door die vele wijzigingen is het lastig om de 12de-eeuwse vorm van het centrale deel te reconstrueren.

I.1.2 Een basilicaal schip met weidse galerijen

Tot de vroeg-12de-eeuwse kerk behoort ook het groots opgezette schip dat zowel aan de buiten- als de binnenzijde rijk gedecoreerd is met pilasters, verschillende pijlervormen, boogstellingen, sokkels en basementen, colonnetten, kapitelen en lijstwerk. Opvallend is de horizontale gelaagdheid van de wandopbouw in het interieur: geen enkel verticaal element van de opstand beslaat meer dan een bouwlaag. Het oorspronkelijk niet overwelfde schip heeft daarmee in zekere mate een ‘ouderwets’ karakter en is vaak ook zo beschouwd.

Het schip heeft een vierdelige opstand, waarmee Doornik de oudst bekende kerk is met een middenbeukwand in vier niveaus. Meest opvallend zijn de weidse galerijen die zich boven de zijbeuken bevinden. De galerijen hadden oorspronkelijk een plafond en de traveeën waren van elkaar gescheiden door diafragmabogen. De lichtbeuk van het schip kreeg aan de buitenzijde een rijk vormgegeven loopgang.

I.1.3 Een transept met monumentale portalen

Aan de oostzijde van het schip was reeds in het eerste concept een groot transept voorzien, geflankeerd door zijbeuken en galerijen. Halachtige ruimtes in de oksel van schip en transept die naadloos op de zijbeuken aansluiten, vormden de vestibules van het noord- en zuidportaal. Het onderzoek heeft uitgewezen dat deze vestibules een enkele bouwlaag met een zadeldak als afdekking hadden moeten krijgen. Pas in derde instantie werden zij verhoogd met een ruimte op de verdieping. Op de kruising van schip en transept was een vieringtoren gepland, zo laten de zware hoekpijlers van de viering zien.

Van dit transept werd slechts een aanzet aan de westzijde gerealiseerd. Aan de noordzijde was het werk al verder gevorderd: hier behoort een deel van het Mantiliusportaal nog tot de realisatie van het eerste concept van de 12de-eeuwse kathedraal.

I.1.4 Datering van het eerste concept

De datering van deze nieuwbouw in het begin van de 12de eeuw is mogelijk op meerdere gronden. Ten eerste weten we op grond van bouwhistorisch onderzoek dat de westpartij en het schip ouder zijn dan de gerealiseerde oostpartij, waar het huidige transept deel van uitmaakte. Die oostpartij was omstreeks 1140 grotendeels voltooid. We mogen aannemen dat voor de bouw hiervan zeker twee decennia nodig zijn geweest. Ten tweede is er tijdens de opgravingen in de voorganger van de huidige kathedraal een bisschopsgraf uit het einde van de 11de eeuw gevonden. Dit behoort hoogstwaarschijnlijk toe aan de in 1098 overleden bisschop Radboud, wat betekent dat de voorganger van de huidige kerk toen nog in gebruik was. Tenslotte vertoont een deel van het beeldhouwwerk (met name in de westpartij en de aangrenzende zijbeuktraveeën) gelijkenis met Anglo-Normandisch beeldhouwwerk uit de laatste decennia van de 11de eeuw. Ook dit pleit voor een begin van de bouw rond 1100.

I.2 Het tweede concept: overwelving van de oostpartij

Het project, zoals dat rond 1100 begonnen was, werd niet zonder planwijzigingen voltooid. Op het moment dat de bouw van het schip was gevorderd tot de westzijde van het transept, besloot het kapittel om de in aanbouw zijnde oostpartij te overwelven. Aanpassingen van de westelijke transeptwand laten zien dat deze werd voorbereid op overwelving. Pijlervormen werden aangepast en versterkt. In tegenstelling tot het schip kwamen hier over alle bouwlagen doorlopende colonnetten met het oog op de ribben van de kruisribgewelven. Ter versteviging van de constructie, nodig om de grote gewelven te kunnen opvangen, kreeg de galerij van het transept een graatgewelf. De aan de viering grenzende traveeën van de middenbeuk moesten een zesdelig kruisribgewelf krijgen, met daarnaast een vierdelig kruisribgewelf tegen de geplande kopgevels.

I.3 Het derde concept: de drieapsidenaanleg met vijftorengroep

Met het tweede concept was men amper gestart, toen besloten werd tot een veel ingrijpender planwijziging. Dit derde concept voor de 12de-eeuwse kathedraal was bepalend voor het uiterlijk van het uiteindelijk gerealiseerde bouwwerk. Aan de westzijde werd het plan voor de tweetorenfaçade verlaten. De westpartij werd voltooid in de vormentaal van de opstand van het schip: met nissenzone en met een lichtbeuk met loopgang aan de buitenzijde. De westfaçade kreeg een eenvoudige topgevel met flankerende traptorens.

Aan de oostkant koos het kapittel voor een uitzonderlijk concept: een drieapsidenaanleg (triconchale aanleg) bekroond door vijf torens die werden geplaatst volgens het schema van de quincunx: vier op de hoeken en een op het midden van dit bouwdeel. Het reeds in aanbouw zijnde transept werd in de planvorming geïntegreerd, zo blijkt uit het bouwhistorisch onderzoek.

I.3.1 Plattegrond en opstand van het derde concept

Het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de verdwenen 12de-eeuwse koor ook een apsidiale afsluiting had. De plattegrond van de nieuwe oostpartij was dus een drieapsidenaanleg: zowel het koor als de armen van het transept werden beëindigd met een apsis met omgang en galerij. De rechte delen van koor en transept kregen zijbeuken, wat voor het transept in ieder geval ook al in de eerdere concepten was voorzien.

Onderzoek van de westzijde van het transept wijst uit dat de twee torens aan die zijde aanvankelijk niet gepland waren. Hun oppervlak is identiek met dat van een zijbeuktravee en hun onderbouw bestaat voor een deel uit hetzelfde type pijlers als de middenschiparcade. De trappenhuisen, hoewel verschillend aan de noord- en zuidzijde, behoren tot het project voor de torens en zijn ook toevoegingen ten opzichte van de aanvankelijke plannen. Om de torens aan de westzijde toch voldoende basis te geven werd de bouwmassa op een aantal punten versterkt, onder andere door boven de vestibules ruimtes aan te leggen met een tongewelf (noordzijde) of half tongewelf (zuidzijde). Zij dienden mede om de alsnog toegevoegde torens te schragen. Aan de oostzijde, waar de bouw nog niet zover gevorderd was, konden de torens meer ruimte krijgen. Aangezien het transept aanzienlijk hoger werd gepland dan het schip, was aan de westzijde een overgangszone nodig, reden waarom hier een vijfdelige opstand werd gerealiseerd. Nieuw in de opstand ten opzichte van het schip was het echte triforium dat over de gehele opstand van de oostpartij zou worden voortgezet. De gehele oostzijde van het transept vertoont, afgezien van de veranderingen die veroorzaakt zijn door de bouw van het 13de-eeuwse koor, geen sporen van wijzigingen.

Overblijfselen en aanzetten van het 12de-eeuwse koor in de huidige bouwmassa, laten zien dat dit in grote lijnen dezelfde opstand moet hebben gehad als de transeptarmen. De conclusie is dat de oostpartij als een ensemble is ontworpen. De oostpartij combineerde aldus twee bijzondere schema's uit de middeleeuwse kerkelijke bouwkunst: de quincunx in de vorm van een vijftorengroep en de triconchale aanleg met drie apsiden.

De opstand van de oostpartij was vierdelig, maar met een andere niveauverdeling als bij het schip. De gewijzigde opstand werd namelijk gebaseerd op die van een apsis met omgang op zuilen en bijbehorende verhoudingen, waardoor de eerste bouwlaag van de oostpartij aanzienlijk hoger werd dan de zijbeuken van het schip.

Het derde concept werd volledig gerealiseerd, zij het met een aantal ondergeschikte aanpassingen. Uiteindelijk kregen de middenbeuken een scala aan gewelven: een vierdelig kruisribgewelf over de dubbele travee naast de viering, vervolgens een spits tongewelf en een bijzonder ribgewelf over de apsis. Ook de vijf torens werden voltooid, waarbij de vormtaal enigszins veranderde naarmate men in de hoogte vorderde met bouwen.

I.3.2 Datering van het derde concept

Het huidige transept van de kathedraal heeft over de hoofdbeuk – inclusief de spits van de vieringtoren – nog de originele 12de-eeuwse dakstoelen. Dendrochronologische datering hiervan vormt, binnen het kader van het bouwhistorisch onderzoek, een belangrijke bron voor de bouwgeschiedenis van de kathedraal. Het hout voor de kappen van de beide transeptarmen is in de jaren 1138-1146 geveld, dat van de vieringtoren in de jaren 1148-1158. Van belang is dat de dakstoelen van het transept zich voegen naar de gerealiseerde gewelven en hier ook op steunen. De conclusie is dan ook dat zij pas na de bouw van de gewelven gerealiseerd zijn. Aangezien de gehele oostpartij ten behoeve van een gelijkmatige zetting van de bouwmassa (extra belangrijk voor de stoutmoedige vieringtoren) in horizontale lagen gebouwd moet zijn, betekent dit dat de huidige gewelven van omstreeks 1140 dateren. In de decennia daarvoor was het klaverbladkoor gebouwd. De in vergelijking met het schip eenvoudige detaillering en sobere bouwsculptuur wijzen erop dat die oostpartij in hoog tempo gebouwd is. De beslissing een fundamenteel andere oostpartij te laten bouwen, die leidde tot de drieapsidenaanleg en de vijftorengroep, zal daarom omstreeks 1120 zijn genomen.

II De kathedraalbouw en de turbulente geschiedenis van de Kerk van Doornik

Het laat-11de-eeuwse bisdom Doornik, dat met de nieuwbouw van de kathedraal een nieuwe moederkerk kreeg, was in vele opzichten een doorsnee middeleeuws bisdom. Op één belangrijk punt verschilde het van de meeste bisdommen in het Franse koninkrijk: sinds de vroege Middeleeuwen was de Doornikse zetel in een personele unie verbonden met het bisdom Noyon. Toch was Doornik in de Merovingische tijd begonnen als een zelfstandig bisdom. Van één bisschop uit deze vroege periode is de naam overgeleverd: een zekere Eleutherius zou aan het einde van de 5de eeuw bisschop van Doornik zijn geweest. Als in de 7de eeuw opnieuw een bisschop van Doornik in de bronnen opduikt, is het bisdom inmiddels in personele unie met Noyon verbonden.

Van de 7de tot de 12de eeuw werd het bisdom Doornik bestuurd door een bisschop die in Noyon werd gekozen. De redenen voor deze vereniging zijn onduidelijk, maar hangen waarschijnlijk samen met de machtspolitieke ontwikkelingen in de Merovingische Koninkrijken. In Noyon was de koninklijke invloed groot, maar in de 10de en 11de eeuw kreeg de Vlaamse graaf in Noord-Frankrijk zoveel macht, dat hij ook meermaals invloed kon uitoefenen op de bisschopskeuze.

Uit de analyse van archeologische en schriftelijke bronnen is naar voren gekomen dat het liturgische en bestuurlijke centrum van de Doornikse Kerk tot in de 11de eeuw bestond uit een kathedrale kerkengroep met ten minste twee kerken: de Stephanuskerk – mogelijk in de eerste plaats de bisschoppelijke zetelkerk – en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die uiteindelijk het dominante cultusgebouw van de kathedrale kerkengroep werd. In ieder geval vanaf de 11de eeuw kan zij als dé kathedraal worden beschouwd. Omdat in deze laatste kerk een doopkapel

is teruggevonden, moet zij ook een parochiële functie hebben gehad. De naar verluidt bouwvallige Stephanuskerk moet uiterlijk in de 11de eeuw verlaten zijn.

Het bestaan van een kathedraal kapittel, verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, is vanaf de vroege 9de eeuw aantoonbaar. De beperkte aanwezigheid van de bisschop zorgde ervoor dat het kapittel, waarin de belangrijkste Doornikse families en de regionale adel domineerden, een steeds sterkere positie kreeg. De afwezigheid van een residerend bisschop had ook als consequentie dat – in tegenstelling tot andere bisschopssteden – Doornik geen graven bezat van (potentieel heilige) bisschoppen uit haar vroegste geschiedenis. De relieken van de heilige Piatas, die als eerste missionaris het geloof in het Doornikse zou hebben verkondigd, lagen niet in Doornik, maar in het ten zuiden van Rijsel gelegen Seclin. Van de genoemde bisschop Eleutherius was geen graf bekend.

Uit verschillende bronnen blijkt dat de relieken van de heilige Nicasius vanaf de Karolingische tijd in de Onze-Lieve-Vrouwekerk rustten. Deze heilige aartsbisschop van Reims, een door de Vandalen vermoorde martelaar, was na Maria de belangrijkste heilige van Doornik. Van de verering van Nicasius zijn meerdere getuigenissen bewaard gebleven uit de periode tot 1050, totdat zij, aldus een 17de-eeuwse overlevering, bij een brand in de kathedraal gestolen en overgedragen werden aan bisschop Gervasius van Reims. Als nieuwe patroonheilige koos de Kerk van Doornik uiteindelijk voor de heilige Eleutherius, die uitsluitend dankzij een korte vermelding in de 7de-eeuwse Vita Medardi als bisschop van Doornik bekend was.

Tegen het einde van de 11de eeuw zijn er de eerste duidelijke tekenen dat de Kerk van Doornik weer de investituur van een eigen bisschop nastreefde, los van Noyon. Deze signalen zijn opvallend genoeg afkomstig uit Noyon, waar bisschop (1068-1098) Radboud in een heiligenleven van bisschop Medardus van Noyon schreef dat de Doornikzaten zelf deze aan het Merovingische koningshuis gelieerde bisschop van Noyon ook tot bisschop van Doornik hadden gekozen, als opvolger van de heilige Eleutherius.

De onafhankelijkheidsstrijd in Doornik vond plaats in de context van de kerkhervorming, de investituurstrijd, maar ook de politieke en economische opkomst van Vlaanderen. Ook stond de emancipatie van het bisdom niet geheel op zich. In het aangrenzende bisdom Kamerijk scheidde de Kerk van Atrecht zich eind 11de eeuw af van Kamerijk en werd door paus Urbanus II tot zelfstandig bisdom verheven (1094). Mede dankzij een goed dossier wisten de Atrebaten overtuigend te beargumenteren dat hun stad in de vroege Middeleeuwen over een eigen bisschopszetel had beschikt die was gesticht door de heilige Vedastus.

De onafhankelijkheid van Atrecht moet de Doornikzaten inspiratie hebben gegeven. Zij vroegen Urbanus II om een eigen bisschop te mogen kiezen. Tegenwerking uit Noyon en door de aartsbisschop van Reims en de Franse koning zorgde ervoor dat dit niet doorging. Ondertussen blijkt men in Doornik rond 1100 begonnen te zijn met de bouw van een nieuwe kathedraal met een tweetorenfaçade aan de westzijde en met een, door een vieringtoren bekroonde, koorpartij met transept aan de oostzijde. Het concept vormde een indrukwekkende uiting van de aanspraken en ambities van het kapittel.

Nieuwe pogingen tussen 1112 tot 1117 om een eigen bisschop te krijgen, mislukten, vooral door tegenwerking van de Franse koning en de terughoudendheid van de paus, die zijn relatie met de koning niet op het spel wilde zetten. Toen in 1119 de pro-Franse paus (1119-1124) Calixtus II de Stoel van Petrus besteeg, verdween voor de Kerk van Doornik voorlopig ieder uitzicht op onafhankelijkheid. Voor de Doornikzaten werd duidelijk dat de onafhankelijkheidsstrijd een zaak van lange adem zou worden.

Het is rond deze tijd, zo blijkt uit het onderzoek, dat het kapittel tot tweemaal toe besloot tot een planwijziging voor de kathedraal, waarvan schip en transept in aanbouw waren. Eerst werd besloten om de oostpartij van de nieuwe kerk extra prestige te geven door deze te overwelven. Een tweede conceptwijziging was veel ingrijpender. De tweetorenfaçade aan de westzijde werd opgegeven ten faveure van de bouw van een enorme oostpartij op een klaverbladvormige plattegrond, die bekroond werd door vijf torens in de vorm van een quincunx.

In 1121 vaardigde Calixtus II een bul uit waarin hij de personele unie bekrachtigde. In Doornik verdween iedere hoop op een spoedig einde van de unie. De planwijzigingen van de in aanbouw zijnde kathedraal kunnen geïnterpreteerd worden als de krachtige inspanning van een zelfbewust kapittel om het prestige van de Doornikse zetel nog nadrukkelijker tot uitdrukking te brengen. Dat gebeurde in het bijzonder door middel van het uitzonderlijke nieuwe concept voor de oostpartij.

Terwijl midden in de stad de nieuwe kathedraal verrees, realiseerden de Doornikzanen zich dat ze geen eigen bisschop zouden krijgen zonder hulp van de Goddelijke Voorzienigheid. Deze manifesteerde zich in 1140 in drie visioenen van de jonge kanunnik Hendrik, waarin de heilige Eleutherius verscheen. In deze openbaringen gaf Eleutherius als eerste heilige bisschop van Doornik zelf vorm aan zijn cultus door het dicteren van een complete set teksten, die nodig was voor de viering van zijn sterfdag, de elevatie van zijn relieken en de translatie ervan naar Doornik. In het derde visioen verklaarde de heilige dat Doornik weldra weer een eigen bisschop zou krijgen.

Het feit dat de verschijningen van Eleutherius aan kanunnik Hendrik plaatsvonden in de kathedraal (de eerste keer in de *nova fabrica*, de nieuwe kerk, vervolgens tweemaal in de sacristie) laat zien hoe sterk het concept van het nieuwe gebouw en de realisatie ervan waren verbonden met het streven naar herstel van de eigen bisschopszetel. Het is de vernieuwde kathedraal die hier staat voor de Kerk van Doornik.

Hoewel Innocentius II al in 1142 goedkeuring gaf voor het beëindigen van de unie, duurde het nog tot maart 1146 vooraleer Doornik daadwerkelijk een eigen bisschop kreeg, mede dankzij de steun van Bernardus van Clairvaux. In Rome wijdde paus Eugenius II zelf abt Anselmus van het Sint-Vincentiusklooster in Laon tot bisschop van “de Kerk van Doornik waarvan bekend is dat de bisschopszetel in oude tijden bestaan heeft en een eigen herder had.” Herman van Doornik, de voormalige abt van het Sint-Maartensklooster, kan beschouwd worden als de *auctor intellectualis* van de succesvolle diplomatieke en hagiografische strategie. De Doornikse kathedraal kreeg toen waarvoor zij opnieuw en met zoveel allure en zeggingskracht gebouwd was: haar eigen bisschop.

Het gebouw was op dat moment nog niet voltooid. Dat was waarschijnlijk wel in hoge mate het geval op 9 mei 1171, de dag waarop Hendrik van Frankrijk, de aartsbisschop van Reims, de kathedraal wijdde. Dat aan de complete vijftorengroep bijzondere waarde werd gehecht, blijkt uit het feit dat in de decennia daarna ook de twee westelijke transepttorens alsnog werden voltooid, heel anders dan bij de vele latere kathedralen (Laon, Chartres, Reims) waarvan de tweetorenfaçades van de transepten onvoltooid bleven. Met de voltooiing van de Parochietoren kreeg Doornik begin 13de eeuw een daadwerkelijk complete en in haar dimensies onvertroffen vijftorengroep.

III Betekenissen van een kathedraal

Na de analyse van de architectuur, de reconstructie van de bouwgeschiedenis en de vaststelling van de drie achtereenvolgende concepten voor de Doornikse kathedraal zijn deze gesitueerd binnen hun historische context. Vervolgens zijn de drie concepten onderzocht op

hun plaats in de middeleeuwse kerkelijke architectuur en hun betekenis daarin. Het feit dat tijdens de bouw meermaals tot een planwijziging werd besloten, laat zien hoeveel betekenis aan de vormen van het nieuwe kerkgebouw werd toegekend. De doorgevoerde wijzigingen hadden ook weinig te maken met het functioneren van de kathedraal. Zo is er geen enkele aanwijzing dat het kapittel een hele reeks torens nodig had voor kerkklokken of dat een apsidiaal gesloten transept praktische voordelen had ten opzichte van een rechtgesloten dwarsbeuk.

III.1 Het vroeg-12de-eeuwse concept

Het eerste concept voor de 12de-eeuwse kathedraal bestond uit een grote kerk van basilicale opzet, een tweetorenfaçade aan de westzijde en een oostpartij met een groot transept, bekroond door een vieringtoren. Opvallend bij deze kerk is de vierdelige opstand van de middenbeuk met de grootse galerijen, die bovendien ook in het transept gepland waren. Met zijn omvang en bouwvormen sloot dit concept aan bij grote grafkerken van lokale en regionale ‘apostelen’, zoals de Saint-Remi in Reims of de Saint-Martin in Tours. De apostolische connotatie was voor de Doornikse moederkerk bijzonder aantrekkelijk: de gewenste eigen bisschop moest Doornik immers opnieuw ten volle in de lijn van de apostolische successie plaatsen.

Het gebruik van een tweetorenfaçade en galerijen past ook in de traditie van belangrijke koninklijke kerken, zoals de abdijkerken van Saint-Denis-en-France en talrijke belangrijke Anglo-Normandische kerken, zoals de Saint-Étienne in Caen en de kathedraal van Canterbury. Het vorstelijke karakter van de kathedraal sluit nauw aan bij het feit dat het Doornikse kapittel zijn wereldlijke bezit terugvoerde op een schenking van de Merovingische koning Chilperik.

De tweedeling van het Doornikse westportaal blijkt opvallend zeldzaam in de middeleeuwse kerkbouw, maar is wel gangbaar bij Romeinse stadspoorten. De westfaçade, in het bijzonder in de oorspronkelijke opzet met twee torens, kan dan ook gezien worden als de monumentale toegangspoort die de overgang tussen twee zijnsferen markeert: de stadspoort geeft aan de kerkfaçade het beeld van de stad, en wel van de hemelstad. Het voorkomen van engelenpatrocinia voor de altaren in de door torens bekroonde westpartijen en het voorkomen van een Michaëlsaltaar op de verdieping, zoals ook in Doornik, is onderdeel van deze hemelsymboliek.

Opvallende kenmerken van het majestueuze schip van de Doornikse kathedraal zijn het ontbreken van verticale elementen en van een gewelf. Deze horizontaliteit is door meerdere kunsthistorici ouderwets genoemd. Deze karakteristiek is – in combinatie met het veelvuldig gebruik van zuilen en zuiltjes – veel beter te verklaren als een bewust bedoeld archaïsme dat voortkwam uit de wens om te verwijzen naar de hoge ouderdom van de Doornikse Kerk. Het nadrukkelijk basilicale karakter van het Doornikse schip kan ook gezien worden als een ‘archaïsme’ en wel in het kader van de kerkhervorming, die teruggreep op de vroegchristelijke Kerk. Ook het Doornikse onafhankelijkheidsstreven werd expliciet in het kader van de kerkhervorming gezien, zowel door voor- als tegenstanders.

III.2 De overwelving van de oostpartij

Omstreeks 1120 moet het kapittel besloten hebben om de kathedraal te overwelven met kruisribgewelven. Het was in deze tijd dat een aantal grote kerken in Engeland, Normandië en Noord-Italië net kruisribgewelven had gekregen. De techniek van het overwelven werd zeker nog niet overal beheerst en het toepassen van gewelven over een middenbeuk van een grote kerk was een prestigieuze kwestie.

Analyse van de geschiedenis van het gewelf laat zien dat het lange tijd gereserveerd was voor het meest sacrale deel van het gebouw: de apsis en de crypte, daar waar de relieken bewaard

werden. Ook in Doornik werd het heiligste deel van het gebouw overwelfd, namelijk de oostpartij. Dat gewelven in het christelijke kerkgebouw gezien werden als hemelse baldakijnen, blijkt ook uit de beschildering ervan en door de decoratie van de sluitstenen. In Doornik vormde de keuze om de oostpartij van de nieuwe kathedraal te overwelfen de eerste stap van het kapittel om de sacraliteit van de oostpartij te benadrukken en het prestige van de plek waar zij zetelden, te vergroten.

III.3 De grootse oostpartij

De tweede conceptwijziging leidde tot de grootse oostpartij die een combinatie vormde van de triconchale plattegrond (klaverbladaanleg of drieapsidenaanleg) en de vijftorengroep in de vorm van een quincunx. De combinatie van deze twee prestigieuze schema's is uiterst zeldzaam in de middeleeuwse kerkarchitectuur.

III.3.1 De triconchale plattegrond

De triconchale plattegrond is vanaf de vroegchristelijke tijd vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen toegepast. Hij kan als een afgeleide beschouwd worden van de tetraconch, de vierpas, die – dankzij zijn centralistische en symmetrische, naar het midden en de vier hoeken van de kosmos verwijzende vorm – bij uitstek geschikt was om de christelijke kosmische stad, het Hemelse Jeruzalem, te representeren. In middeleeuwse afbeeldingen wordt deze vorm ook zo gebruikt.

In de architectuur is de drieapsidenaanleg vooral toegepast in Italië en het oostelijke Middellandse Zeegebied. In West- en Midden-Europa is de monumentale triconchale aanleg voor grotere kerkgebouwen zeldzaam, in het bijzonder als het gaat om kathedralen. Lange tijd is gedacht dat de herkomst van de triconchale plattegrond van de Doornikse oostpartij in Noord-Italië of het Rijnland gezocht moest worden. Er zijn echter weinig argumenten voor een relatie van deze gebouwen met de Doornikse kathedraal. Uit het onderzoek is gebleken dat enkele kerken in het bijzonder een rol kunnen hebben gespeeld als voorbeeld voor deze triconchale aanleg: de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Santi Apostoli in Rome. De eerste was de voornaamste koningskerk van de eerste generaties Merovingers, waaronder Chilperik I, die in Doornik werd vereerd als schenker van de kern van het kapittelbezit. Ook de abdij van Saint-Lucien voerde de kern van zijn bezit terug op een schenking van Chilperik I, maar was vooral de grafkerk van de apostel van de Beauvaisis. De kanunniken van Doornik konden zich daarom in hoge mate identificeren met de geschiedenis en de positie van deze kerken, die beide een eigentijds voorbeeld boden van een triconchale aanleg als plattegrondschemata dat geassocieerd werd met de vroegchristelijke architectuur en de gedachtenis van martelaren en heiligen.

De derde kerk is de Santi Apostoli in Rome waarvan recent is vastgesteld dat deze een 6de-eeuwse triconchale aanleg met omgang bezat. De associatie van de drieapsidenaanleg met de apostelen was bijzonder geëigend voor Doornik, waar Eleutherius gold als lokale apostel. Naast Saint-Germain en Saint-Lucien laat een aantal andere 11de tot 13de-eeuwse kerken in West-Europa zien hoe betekenisvol het triconchale schema ook in die tijd nog was voor een grafkerk of memoriebouw, zoals de St Maria im Kapitol voor de vereerde stichteres Plectrudis, de kathedraal van Noyon voor de heilige Eligius of de abdij van Chaalis voor graaf Karel de Goede van Vlaanderen en de bisschoppen van Senlis.

De sterke link tussen het triconchale concept en de funeraire architectuur, zoals grafkerken en *martyria*, moet ook het uitgangspunt zijn geweest voor de conceptie van de oostpartij van de hiervoor genoemde kerken, die Christus' discipelen (Santi Apostoli) of hun volgelingen, de vroegmiddeleeuwse lokale geloofsverkondigers (Saint-Germain, Saint-Lucien) moesten representeren. Zo ook in Doornik, waar de heilige 'apostel' Eleutherius, die in de Merovingische tijd bisschop van een zelfstandig bisdom Doornik was geweest. Eleutherius

werd als nieuwe patroonheilige de hoeder van de bisschoppelijke status van de kathedraal en daarmee de pleitbezorger van de terugkeer van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop. Zijn tot dan toe onbekende relieken werden vanaf het einde van de 11de of het begin van de 12de eeuw in Doornik vereerd. Een prestigieus *martyrium*-achtig gebouw, een apostel waardig, droeg bij aan de promotie van zijn cultus en daarmee aan de ambitie van Doornik als zelfstandig bisdom.

Aldus representeerde het triconchale concept in Doornik het eerbiedwaardige vroegchristelijke verleden van de Doornikse Kerk en zijn als stichter vereerde patroonheilige Eleutherius. Tegelijkertijd werd ook de relatie met de Merovingische koningen gerepresenteerd, in het bijzonder met Chilperik I. Dat laatste was voor het kapittel van bijzonder gewicht, omdat de koninklijke oorsprong beschouwd werd als een krachtige verankering van het kapittelbezit. In de loop van de 12de eeuw werd daarom in Doornik een steeds grotere betekenis toegekend aan deze koning. Zijn gedachtenis werd als die van een heilige gevierd, terwijl zijn beeltenis het kapittelzegel sierde.

III.3.2 De quincunx van vijf torens

Op de eerbiedwaardige triconchale aanleg verrees een vijftorengroep als een zeldzaam expliciete uitbeelding van de hemelstad. In de 11de en 12de eeuw worden bij veel kerken ensembles van meerdere torens gebouwd, maar voor zover bekend, nimmer zo imposant en zozeer als een eenheid geconcipieerd als in Doornik, waar de centrale vieringtoren omringd wordt door vier transepttorens, waarvan de vormen aansluiten bij de torenbouw in Normandië en Noord-Frankrijk.

De vijftorengroep is aangelegd volgens het schema van de quincunx: vier elementen op de hoeken van een denkbeeldig vierkant of rechthoek met een vijfde element in het centrum. In de middeleeuwse kunst komt de quincunx als centrale toren omringd door vier torens veelvuldig voor als voorstelling van het Hemelse Jeruzalem.

In de gebouwde architectuur zijn quincunxen in het Westen uitzonderlijk, maar in de Byzantijnse architectuur zijn er talrijke koepelkerken waarbij de quincunx aan de groepering van de koepels ten grondslag ligt. Een zeldzame quincunx met torens is de laat-12de-eeuwse slotkerk van Kalundborg (DK). Maar de quincunx was ook al in de vroegchristelijke kerkbouw toegepast en wel in twee prominente 4de-eeuwse kerken: de Dom van Trier en de San Lorenzo in Milaan. Dichter in plaats en tijd bij Doornik zijn de veeltorengroepen op een quincunxschema bij een aantal kerken in Engeland, zoals in Winchester, Canterbury en Ely.

Specifiek binnen de context van de middeleeuwse *allegorese* maken de Doornikse torens door hun opstelling in een quincunx op monumentale wijze zichtbaar dat het gebouw de aardse voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem, de kosmische stad zelf is. Het is een sacrale plaats waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt. Het kerkgebouw dat in het ritueel van de kerkwijding wordt opgenomen in de kosmische orde, vormt er tegelijkertijd de representatie van.

Het belang van de vijftorengroep als pars pro toto en essentie van de gehele kathedraal zou ook zichtbaar worden in het attribuut van de nieuwe patroonheilige die Doornik in de 12de eeuw had gekregen. Sint Eleutherius kreeg een model van de kathedraal, een centraal gebouw met vijf torens, als attribuut in de handen.

Dat de torengroep het merkteken van de kathedraal vormde, verklaart ook mede waarom bij de nieuwbouw van het koor halverwege de 13de eeuw ervoor gekozen werd om aan te sluiten bij de bestaande bouw. Het handhaven van oudere bouwdelen staat in sterk contrast met de gang van zaken elders in Noord-Frankrijk, waar bij de meeste 12de en 13de-eeuwse nieuwbouwprojecten de oude kathedraal volledig werd gesloopt.

IV. Het historische krachtenveld

De bouw van een nieuwe kathedraal is een complexe onderneming, waarbij vele partijen betrokken zijn. Het zou een vergissing zijn om te denken dat de bouw van de Doornikse kathedraal in de 12de-eeuw zich in de eendimensionale context van de onafhankelijkheidsstrijd afspeelde. Het Doornikse kapittel had, zoals elke instelling en autoriteit, alle reden om zijn positie ook in andere, belangrijke contexten te representeren in de architectuur van de kathedraal. Zo konden de Merovingische oorsprong van het kapittelbezit en de (wereldlijke) machtspositie van de Kerk van Doornik tot uiting worden gebracht. Op het niveau van de kerkelijke instellingen had het kapittel te maken met de (her)stichting van de Sint-Maartensabdij. Op het niveau van het wereldlijk gezag werd het kapittel geconfronteerd met de opkomst van de burgerij die in de eerste helft van de 12de eeuw steeds meer macht kreeg. De positie van deze nieuwe (tegen)speler manifesteerde zich onder andere in de bouw van het stedelijke belfort dat eind 12de eeuw als trotse stadstoren naast de kathedraal verrees. In algemene zin is de nieuwe kathedraal de uitdrukking van het belang van de Kerk van Doornik, dat aan het einde van de 11de en aan het begin van de 12de eeuw steeds verder toenam.

In een nog breder perspectief is het opmerkelijk te constateren dat in de context van de kerkhervorming en de Investituurstrijd in Frankrijk de radicale conceptwijziging van de Doornikse kathedraal omstreeks 1120 op architecturale wijze de strijd tussen de wereldlijke en de kerkelijke macht verbeeldt. Het opgeven van de tweetorenfaçade in Doornik betekende een reductie van het belang van de westelijke pool van de kathedraal, die vooral met de wereldlijke macht (*regnum*) werd geassocieerd. Het benadrukken van de oostpartij legde alle nadruk op het liturgisch centrum met het hoofdaltaar, het priesterkoor en het kanunnikenkoor, de plaatsen van de geestelijke macht (*sacerdotium*). Daarmee benadrukte het kapittel niet alleen de eigen plaats in de kathedraal – zij zaten immers centraal in de nieuwe oostpartij – ook pretendeerde het door middel van de architectuur dat het grote belang van de eigen bisschop gelegen was op het geestelijke vlak. Ook in de bronnen die ons inlichten over de diplomatieke missies die de Kerk van Doornik ondernam om een eigen bisschop te krijgen, wordt de nadruk gelegd op het spirituele en pastorale belang van een eigen bisschop.

De 12de-eeuwse kathedraal van Doornik lijkt vanuit modern standpunt gezien een grote paradox. Het enorme nieuwe gebouw, waarmee voor toekomstige kathedralen in Noord-Frankrijk een standaard werd gezet, betekende in vele opzichten een breuk met de gebouwde voorgangers, die door de ophoging van het maaiveld diep onder de grond verdwenen. Tegelijkertijd moest het in zijn architectuur de eerbiedwaardige ouderdom van de Kerk van Doornik en de oorspronkelijke zelfstandigheid van de bisschopszetel representeren. Met de triconchale aanleg die verwijst naar de martyrium-vorm uit de eerste eeuwen van het christendom werd teruggegrepen op het ideaal van de oorspronkelijke, apostolische Kerk en de eigen stichter-heilige. In combinatie met de vijftorengroep wees de Doornikse kathedraal, als representatie van het Hemelse Jeruzalem, ook vooruit, naar de nederdaling van de Hemelse Stad op aarde en de komst van het vreedrijk aan het einde der tijden.

Epiloog

De invloed van de Doornikse kathedraal was groot als het gaat om de schaal van de Noord-Franse kathedralen. Voor zover bekend was zij bij voltooiing de grootste kathedraal van de Noord-Franse kerkprovincies. Daarmee behoort Doornik tot het begin van de bouwwedijver die zich vanaf de jaren '40 van de 12de eeuw in het Franse koninkrijk voltrok en die eind 12de eeuw zou resulteren in het gigantisme van de kathedralen van Soissons en Chartres.

Als zelfstandig schema werd de triconchale aanleg weliswaar nagevolgd bij enkele andere kathedralen (Noyon, Cambrai, Soissons), maar het bleef uitzonderlijk. De veeltorengroep kreeg meer navolging, te beginnen bij de kathedraal van Laon, maar werd bijna nergens als quincunx voltooid.

De receptie van onderdelen van het Doornikse concept betekent een erkenning van het bouwkunstige succes en de kerkpolitieke relevantie van de architectuur van de Doornikse kathedraal. Dat het concept van de Doornikse kathedraal, en in het bijzonder dat van de oostpartij, zeer particulier en specifiek op de plaatselijke situatie en ambities toegesneden was, blijkt uit het ontbreken van navolging van het complete concept. In geen van de andere Noord-Franse kathedraalsteden speelde de kwestie van een eigen bisschop of het promoten van een eigen heilige, zoals in Doornik.

Het is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal die het zelfbewustzijn en de ambities van de Kerk van Doornik zichtbaar maakte. In de onafhankelijkheidsstrijd vervulde de imposante moederkerk de rol van een groots argument vóór de eigen bisschopszetel. En vanaf het moment dat die onafhankelijkheid bereikt werd, vormt de kathedraal er het levende monument van.